

УДК 316.6

М.В.Талпа

ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА ОСОБИСТІСНОЇ СУВЕРЕННОСТІ: ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕ В КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТІЙНОМУ АПАРАТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Стаття присвячена уточненню змісту поняття «особистісна суверенність» та його місця серед деяких близьких за значенням понять, що вживаються сучасною психологічною наукою.

Ключові слова: особистісна (психологічна) суверенність.

Стаття посвящена уточненню содержания понятия «личностная суверенность» и его места среди некоторых близких по значению понятий, употребляемых современной психологической наукой.

Ключевые слова: личностная (психологическая) суверенность.

Відносна молодість психологічної науки та її інтенсивний розвиток виявляються зокрема в співіснуванні інтеграційних та диференціальних процесів по відношенню до інших наук. Цю властивість молодих наук вже помітили науковці [1, с. 5]. Спеціалісти зазначають, що одним із наслідків сполучення цих процесів стає нечіткість та розмитість змісту психологічних категорій та понять, нетотожність наданих їм різними авторами визначень. Однак було б спрощенням трактувати цей факт однозначно як стан кризи в науці. Має право на існування інша точка зору, згідно з якою йдеться про своєрідну акселерацію науки: розвиток одних систем та теоретичних утворень не встигає за розвитком інших. Цю точку зору підтримують, зокрема, російські вчені А.Л. Журавльов та О.О. Сергієнко, підкреслюючи безумовну необхідність постійної роботи над удосконаленням категоріально-понятійного апарату психологічної науки, зокрема, опису тезауруса, надання чітких визначень вживаним поняттям, введення критеріїв того чи іншого явища, визначення контекстуальних меж вживання понять та категорій, статусу пропонованих до вживання

лексичних одиниць в уже існуючій системі взаємопов'язаних понять та термінів.

Саме вирішенню цих завдань слугує практика винесення на щорічні наукові семінари обговорення конкретної наукової проблеми, що дозволяє озвучити та співставити точки зору фахівців різних напрямків дослідження, з одного боку, а з іншого – сприяє уточненню дефініцій понять та категорій, надає їм визначеності, обґрунтованості, дозволяє більш чітко окреслити їх специфічні ознаки і, що важливо, відмежувати від інших понять та категорій, вже давно «прописаних» у лексиці психологічної науки. Тим самим зменшується загроза «засмічення» категоріального апарату психологічної науки поняттями, що, по суті, є тотожними вже наявним, а також зменшується ступінь його «метафоричності» на користь визначеності та використання об'єктивних критеріїв.

Поповнення та впорядкування власного понятійно-категоріального апарату є важливим завданням для науки. Можна сказати, що розвиток науки і поповнення її «лексичного запасу» - два односпрямовані процеси. І внесення до системи понять певної науки нового елемента з необхідністю потребує: 1) розкриття його змісту через операцію дефініції; 2) встановлення відношень між новим поняттям та вже вживаними і близькими до нього за значенням; 3) визначення статусу даного поняття з огляду на встановлені критерії.

Питання про критерії, що дозволяють визначити статус та місце певного поняття, також є дискусійним і вирішується різними дослідниками варіативно. Наприклад, російська дослідниця Н.В. Богданович на основі узагальнення різних підходів, використовуваних сучасною психологічною наукою, вирішила чотири **критерії категоріального статусу поняття**: 1) наявність власного поля значень, «що не виводиться з інших і не зводиться до інших» (М.Г.Ярошевський) – критерій межі; 2) зв'язок з основними принципами науки та її предметом – методологічний критерій; 3) перебування в певному співвідношенні з іншими поняттями та категоріями – критерій систематизованості (Б.Ф.Ломов); 4) кожна категорія повинна висунути новий принцип науки – принципоутворюючий критерій [2].

Філософія відносить категорії до понятійно-категоріального знання, зазначаючи при цьому: будь-яка категорія є поняттям, проте не кожне поняття має підстави називатися категорією, досягає цього статусу. Філософський енциклопедичний словник визначає категорії як «загальні, фундаментальні поняття, що відображають найбільш суттєві закономірні зв'язки та відношення

реальної дійсності та пізнання» [3, с. 251]. Доводиться погодитись, що філософія досі не виробила досить точно обґрунтованих критеріїв, які дозволили б окремим наукам на їх підставі чітко вказувати на статуси понять, що апробуються до внесення їх у понятійно-категоріальні апарати.

Однак, на нашу думку, полегшити вирішення цієї проблеми певною мірою здатна логіка. Ось як визначає категорії В.Є.Жеребкін, автор одного з найвдалиших вітчизняних підручників з логіки: «Категорії – це поняття з гранично широким обсягом. Категорії не мають роду, тому не піддаються узагальненню... від них не можна перейти до якихось інших понять із великим обсягом» [4; с. 47].

Серед понять, якими збагатила свій понятійний апарат сучасна психологічна наука останнім часом, зацікавленість викликає поняття «особистісна (психологічна) суверенність». Його привнесення до лексикону психологів пов'язане з ім'ям російського психолога С. К. Нартової-Бочавер і вимагає роботи з уточнення місця даного поняття в системі категорій та понять, що вже отримали «прописку» у психологічній науці, визначення статусу нової лексичної одиниці науки.

Беручи до уваги пропозицію В.Є.Жеребкіна, доходимо висновку, згідно з яким поняття «психологічна суверенність» не є категорією, але має статус поняття. Дослідниця визначає означене поняття як «здатність» або «стан», а ці поняття дозволяють вибір щодо них більш широких за обсягом понять, наприклад, «властивість», «якість». Таким чином, ми дотримуємось точки зору, згідно з якою «психологічна суверенність» в системі понять психологічної науки має статус саме поняття, а не категорії.

Проблематичним є і трактування означеної лексичної структури як **терміна**. Традиційно термінами логіка пропонує вважати поняття, що мають єдине значення. Отже, якщо психологічній суверенності приписується якість і здатності людини до контролю, захисту та розвитку власного психологічного простору, і стану його меж, то наявні принаймні два тлумачення розглядуваного поняття. Це ще раз переконує у правильності надання поняттю «психологічна суверенність» саме вищевказаного статусу, але не применшує його значення для дослідження і цікавості, що виявляється до нього науковою громадськістю.

Дослідниця, виходячи з можливості ототожнення понять «психологічна суверенність» та «особистісна суверенність», підкреслює наявність біологічних та культурологічних передумов для виникнення теорії психологічної суверенності [5].

Біологічні передумови

Біологічним аналогом психологічної суверенності визнаються **границі** в етології (поняття границь виникає в ході вивчення територіальності в роботах К. Лоренца, Н. Тінбергена та ін.). Аналогії між її особливостями у тваринному світі та в людському суспільстві дозволяють зробити висновок про те, що психологічний простір, який людина відчуває як свій, дозволяє їй відмежуватися від світу, що є середовищем її життєдіяльності в широкому розумінні.

Сучасна наука вирізняє такі **функції психологічних границь**: 1) функція народження суб'єктності: особистісні кордони визначають, де закінчується «Я» і починається хтось інший; 2) функція визначення особистої ідентичності людини: встановлення кордонів надає можливість активно обирати способи самовираження та самоствердження, що не порушують особистісну свободу; 3) інструментальна функція: границі створюють можливість та інструмент рівноправної взаємодії; 4) селективна функція: границі дозволяють розрізняти і по-різному реагувати на зовнішні впливи; 5) наявність границь визначається межами особистісної відповідальності.

Іншою методологією, яка підготувала біологічне підґрунтя для створення теорії психологічної суверенності, можна вважати дослідження Т. Лірі [6], який вирізняє в забезпеченні діяльності мозку **вісім контурів**:

1) контур біовиживання, що поділяє прояви навколишнього світу на те, що для суб'єкту є добрим, корисним, або поганим, загрозливим;

2) емоційно-територіальний контур, який визначає, що є сильнішим за людину, і що – слабшим за неї;

3) семантичний контур, що є надбудовою над двома попередньо названими, має справу з артефактами і детермінує створення «тунелю реальності», за багатьма характеристиками співвідносного з психологічним простором. Фактично йдеться про особисту частину буття, яку людина обирає з буттєвого розмаїття;

4) «моральний» соціо-сексуальний контур;

5) нейросоматичний контур, що відповідає за самоуправління станом здоров'я та життєвим тонусом;

6) колективний нейрогенетичний контур, що вміщує архетипи «колективного несвідомого»;

7) контур метапрограмування, що робить можливим свідомий вибір між альтернативними «тунелями реальності»;

8) нелокальний квантовий контур, що відповідає за

програмування мозку на безсмертя – позачасовість та позапросторовість.

Контури імпринуються протягом життя людини у різних соціо-біологічних обставинах і мають різний ступінь впливу на подальше життя людини з моменту утворення. Перші чотири контури автори розглядають як базові, такі, що роблять можливим виживання людства як виду та забезпечують культурну наступність. Чотири ж останні контури є молодшими, всі пов'язані з практикою йоги або специфічним досвідом (наприклад, передсмертним), не обов'язково притаманні кожному індивіду і швидше впливають на майбутній розвиток людства [7].

Отже, результати досліджень етології та вирізнення нейрогенетичних контурів дозволяють досягнути еволюційний сенс психологічної суверенності, усвідомити наявність зв'язку між деякими формами поведінки тварин та психологічною суверенністю, впевнитись у неоднозначності мотивації охорони меж психологічного простору, а отже – знайти підтвердження тому, що потреба в суверенності є однією з суттєвих для людини.

Культурологічні передумови. На відміну від етологічних досліджень, що сприяють досягненню еволюційного сенсу психологічної суверенності, використовуючи компаративні методи, методи аналогій тощо, соціальне значення психологічної суверенності може бути розглянуте лише в контексті звернення до філософського доробку відповідного напрямку. Серед філософських концепцій, що мають право претендувати на статус передумов культурологічного характеру щодо теорії психологічної суверенності, спеціалісти називають праці А. Шопенгауера, П. Тейяр де Шардена, Х. Ортеги-і-Гасета.

Проблема автономії як особистої свободи є однією з характерних для німецької філософії. Так, у філософії Артура Шопенгауера весь світ постає як «воля до життя», яка подрібнюється у множині об'єктивацій. Людина розглядається як вищий щабель в ряду об'єктивацій волі, оскільки є істотою, що наділена розумним пізнанням. Окремий індивід усвідомлює себе всією волею до життя, всі інші індивіди існують в його уявленні як щось залежне від його істоти, детерміноване щодо неї. Соціальна організація розглядається як система збалансованих волей окремих індивідів, що не знищує людського егоїзму [8]. Отже, все навкруги має волю до життя, одним з виявів якої є наявність потреб. Саме незадоволені потреби чи страх їх незадоволення слугують джерелом страждань у соціумі. Виходом з ситуації, шляхом зменшення страждань у світі доволі песимістична філософія

А. Шопенгауера логічно називає мінімізацію потреб людини, з одного боку, а відтак і обмеження контактів із зовнішнім світом на користь світу внутрішнього.

Гуманістична традиція у філософії трактує суверенність не лише як умову збереження душевного здоров'я суб'єкта. Набагато важливішим видається дослідникам розуміння суверенності як якості духовного життя суб'єкта, причому такого, що завжди має на увазі його співіснування з іншими людьми. Як влучно висловлюється з цього приводу П. Тейяр до Шарден у своїй книзі «Феномен людини», не існувало першої людини, існувала спільнота перших людей [9].

Глибокий аналіз феномену особистісної суверенності притаманний відомій роботі Х. Ортеги-і-Гасета «Повстання мас». Автор визнає цінність індивідуальності, розглядаючи масовість не в кількісному, а в якісному аспекті. Існування феномену масовості філософ пов'язує з трьома явищами сучасного світу: ліберальною демократією, експериментальною наукою та промисловістю. Специфічними особливостями масової людини є: а) безперешкодне зростання життєвих запитів, а відповідно, невтримна експансія власної натури; б) вроджена невдячність всьому, що сприяє полегшенню її життя.

Ось яку характеристику масової людини наводить у своїй праці С. К. Нартова-Бочавер: «масова людина позбавлена поняття про свої межі, егоцентрична і ні з чим не рахується, адже відчуття чужої переваги виховується лише завдяки комусь більш сильному, хто змушує стримувати... та придушувати бажання». Якщо вищезгадана теорія границь наголошує на їх необхідності задля виконання функції захисту суб'єкта від середовища, то нова маса, позбавлена, на думку дослідників, сформованої вихованості як готовності захистити інших від себе, приречена на монологічне спілкування з навколишнім світом, ставлення до нього як до об'єкту. Це означає, що діалогічна взаємодія зі світом, суб'єкт-суб'єктні стосунки з ним залишаються за межами можливого [5; с. 173]. Висновок, до якого приходять дослідники творчості Х. Ортеги-і-Гасета, виголошує, що в контексті культурогенезу суверенність як стан психологічних границь виявляє діалектичність: завдяки їй суб'єкт не лише спроможний до захисту, але також набуває вміння виявляти дбайливість до навколишнього світу, водночас усвідомлюючи його як джерело певних незручностей, завад.

Перелік теоретичних побудовань, що мають відношення до підготовки передумов створення теорії психологічної суверенності,

на нашу думку, має бути продовжений. Зокрема, цікавим видається проаналізувати особливості використання понять «суверенітет», «суверенність» в межах **політико-правових теорій**.

Гуманізація суспільства, демократизація суспільного життя спонукали використання поняття «суверенітет» не лише щодо держави, країни, народу, але також щодо окремої особистості, тим самим сприяючи переміщенню фокусу уваги суспільствознавців від інституціонального аспекту дослідження феномену суверенності до особистісного, людиноспрямованого. Одним з виявів такої зацікавленості і є виникнення та розвиток теорії особистісної суверенності.

Традиційно поняття «суверенності» або «суверенітету» використовувалось юриспруденцією та політологією, тому доречним буде коротко розглянути основні положення, прийняті вказаними науками щодо поняття «суверенітет».

Політико-правові концепції визначають **суверенітет як незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство**. Суверенність же трактується як властивість держави, що однак, не є константною і вимагає підтримання політичними засобами, не виключаючи війни.

Заслуга характеристики суверенної держави належить французькому політичному мислителю XVI століття **Жану Бодену**. Розробка проблеми суверенітету держави справедливо вважається важливим внеском дослідника в розвиток політико-теоретичного знання. Мислитель вважав суверенітет **найсуттєвішою ознакою держави**, визначаючи його як **вищу, абсолютну та постійну владу**. При цьому наголошувалось:

–**абсолютність** суверенітету означає відсутність будь-яких обмежень для виявлення владою своєї могутності;

–**постійність** суверенітету гарантується існуванням суверенної влади незмінно протягом невизначено довгого терміну;

–**вищий характер** влади означає її верховенство над всіма іншими видами панування у державі.

Ж. Боден вказує також на **єдність** суверенної влади, маючи на увазі відсутність будь-яких інших органів, з якими вона була б змушена конкурувати або ділити свої прерогативи з якимись іншими структурами.

Французький філософ визначає **п'ять ознак суверенітету держави**: видання законів, що адресовані всім без винятку підданам та установам, підпорядкованим державі; вирішення питань війни та миру; призначення посадових осіб; дії в якості суду останньої інстанції; помилування.

Однак суверенна влада має над собою і певні обмеження. Зокрема, вона повинна при всій своїй абсолютності дотримуватися Божих та природних законів, не має права втручатися в справи сім'ї, порушувати принцип віротерпимості тощо. Таким чином, на практиці суверенітет державної влади сполучається з її диференціацією в процесі владарювання. Особливо яскраво це виявляється при розмежуванні вченим функцій керування та управління, що не завжди є тотожними.

Французького філософа також цікавить питання про можливість відчуження, передачі суверенітету від одного суб'єкта до іншого. Вчений зазначає, що суверенітет може бути переданий народом одному з громадян без будь-яких обмежень подібно до акту дарування [10, с. 179-180], [11].

Звертаючись до питання про правомірність ствердження наявності зв'язку між політико-правовими поглядами Жана Бодена та теорією психологічної суверенності, вважаємо за потрібне вказати на можливість проведення паралелей між ознаками суверенітету держави та проявами особистісної суверенності.

1. Виданню законів, що є обов'язковими для всіх без винятку підданих та установ, логічно відповідає встановлення особистістю меж свого психологічного простору, їх розвиток і контроль.

2. Вирішенню питань війни та миру державою є адекватним визначення особистістю меж та форм конфлікту в разі «несанкціонованих» порушень встановлених меж особистого психологічного простору.

3. Призначення посадових осіб державою асоціюється з наданням особистістю статусів та рангів оточуючим іншим, встановлення для них дистанції близькості-віддаленості.

4. Дії держави в якості суду останньої інстанції можуть бути співвіднесені з незаперечним правом суверенної особистості залишатися при власній думці і взагалі мати власну точку зору на людей чи події (навіть якщо вона не підтримується чи навіть засуджується оточуючими чи суспільними нормами).

5. Нарешті, право помилування цілком співвідносне зі встановленими особистістю межами толерантності, що також є одним з виявів психологічної суверенності.

Таким чином, авторові видається цілком коректним вважати **однією з теоретичних передумов виникнення теорії особистісної суверенності політико-правові дослідження суверенності держави.**

Важливою частиною визначення місця поняття в системі понятійного апарату науки є опис його термінологічного контексту.

Щодо поняття «психологічна суверенність» С. К. Нартова-Бочавер пропонує власний варіант окреслення тезаурусу. Поняття «особистісна суверенність», вона визначає як «здатність людини контролювати, захищати та розвивати свій психологічний простір, що ґрунтується на узагальненому досвіді успішної автономної поведінки» [5, с. 160]. З іншого боку, дослідниця підкреслює можливість розгляду особистісної суверенності як «стану меж психологічного простору, які виступають інструментом рівноправної взаємодії та селекції зовнішніх впливів, що позначають межі особистої відповідальності і визначають ідентичність людини». Важливим елементом характеристики вказаного поняття, реалізацією наміру пов'язати його з раніш створеними психологічними теоріями та методологіями постає визначення співвідношення поняття «психологічна суверенність» зі спорідненими, близькими за змістом або синонімічними поняттями.

Так, акцентується важливість вказівки на об'єкт, по відношенню до якого формується, встановлюється суверенність, на середовище, із якого вирізняє себе сам суб'єкт. Висновком з даного положення постає твердження про необхідність розгляду для виконання поставленого завдання всіх психологічних підходів до проявів індивідуального буття.

Сучасні дослідження творчого спадку К. Г. Юнга в аспекті його зв'язку з теорією психологічної суверенності акцентують висновок вченого про те, що досягнення самості як неусвідомленої сутнісної основи особистості є результатом процесу індивідуації, а конкретніше – відособлення психологічного індивіда як істоти, що відрізняється від колективної психології [12]. При цьому зазначається, що «галузь перетину понять «психологічна суверенність» та «самість» включає в себе емпірично підтверджені буттєві вчинки та переживання, в той час як самість піддається верифікації лише частково» [5, с. 161].

Як близьке до поняття суверенності поціновується і поняття «ідентичність», що тлумачиться як стійка система способів поведінки особистості у відповідності до «Я-концепції» (Р.Бернс). Е. Еріксон зазначив, що ідентичність відображає наступність різних стадій життєвого циклу людини. Але якщо переживання ідентичності є неперервним, то переживання суверенності постає як таке, що характеризується дискретністю та долученістю до певних середовищних об'єктів.

Гуманістичний напрямок психології активно використовує поняття «особиста автономія». Воно трактується як незалежність та здатність приймати рішення, спираючись на внутрішню підтримку

і, на нашу думку, за змістом є дуже близьким до поняття «особистісна суверенність». Цікаво, що і в цьому випадку може бути проведена паралель з політико-правовими концепціями, які традиційно оперують поняттям «автономія». Як зазначає С.К. Нартова-Бочавер, розмежування полягає в тому, що автономія має на увазі незалежність від чогось, а суверенність передбачає управління чимось, виконання функцій контролю по відношенню до чогось [5, с.161]. Спільною ознакою для аналізованих понять виступає механізм досягнення, яким є сепарація, що може бути виражена у відділенні від фізичного та соціального середовища або його окремих об'єктів (наприклад, батьків).

Цікавою видається спроба окреслити взаємовідношення понять «психологічна суверенність» та «локус контролю». Автор поняття «локус контролю» Дж. Роттер визначає його як схильність бачити джерело управління своїм життям переважно в самому собі (інтернальність) або в зовнішніх обставинах (екстернальність). Дослідники проблеми наголошують, що суверенна особистість може як активно керувати своїм життям, так і приймати його обставини. Важливими ознаками при цьому залишаються внутрішня згода особистості та переживання нею стану ненасилля. Дещо відрізняється від наведеної позиція С. К. Нартової-Бочавер, яка наполягає, що психологічна суверенність є ближчою до прийняття суб'єктом на себе відповідальності за зміст та устрій власного психологічного простору.

Співвіднесення понять «психологічна суверенність» та «самоствердження» здійснено дослідниками із залученням наукового доробку Н.Є. Харламенкової [13], в чиїх працях використовується поняття «самоствердження». Під ним розуміється базова потреба, що актуалізується в процесі усвідомлення людиною себе як цінності і реалізується у різних стратегіях життя. При цьому самоствердження, на відміну від суверенності, не поціновується науковцями як відносно стабільна якість особистості. Самоствердження – ствердження самого себе, тоді як суверенність виступає передусім як захист та збереження власного психологічного простору, структура якого детермінована спектром потреб особистості [5].

Не применшуючи значення аналізованих джерел, можна з впевненістю сказати, що існує ще багато понять, які використовуються в психологічній науці і є дотичними до поняття «особистісна суверенність», а отже, потребують визначення взаємовідношень з ним.

Список використаних джерел

1. Феномен и категория зрелости в психологии/ Отв. ред. А.Л.Журавлев, Е.А.Сергиенко. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – 223 с. (Труды института психологии РАН).
2. Богданович Н.В. Субъект как категория отечественной психологии/ Наталья Викторовна Богданович. Дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии». – М.: Институт психологии РАН, 2004. – 170 с. – Библиогр.: с. 158-170.
3. Философский энциклопедический словарь/ Гл. редакция Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
4. Жеребкін В.Є. Логіка / Василь Євсїйович Жеребкін. Логіка: підручник. [10-те вид., стер.] – К.: Т-во «Знання», КОО, 2008. – 255 с.
5. Нартова-Бочавер С.К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии/ Софья Кимовна Нартова-Бочавер. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии – СПб.: Питер, 2008. – 400 с.: ил. – (Серия «Учебное пособие»). – Библиогр.: с. – 328-352.
6. Лири Т. Семь языков бога/ Тимати Лири – Пермь: Янус, 2001. – 224 с. – Переклад за вид.: «The Seven Tongues of God» / Psyhodelic Rewiew, No. 3, 1964.
7. Уилсон Р.А. Психология эволюции/ Р.А. Уилсон. – М.: ООО Издательский дом София, 2005.- Перевод с англ. – 304 с.
8. Шопенгауэр А. Об интересном /Артур Шопенгауер. – М.: Олимп; ООО «Издательство АСТ-ЛТД» 1997. – 432 с.
9. Шарден П.Т. де. Феномен человека/ Пьер Тейяр де Шарден; Пер. с фр. Н.А.Садовский.– Переклад за вид.: Le Phenomene humain, Paris, 1955, - Edition de Seuil, 347 pages. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
10. История политических и правовых учений. Учебник для вузов/ [Графский В. Г., Золотухина Н. М., Мамут Л. С., Нерсисянц В. С., Сюкияйнен Л. Р.; под общ. ред. члена-корреспондента РАН, доктора юридических наук, профессора В.С.Нерсисянца. – [Изд. 2-е, стереотип.]. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 736 с.
11. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки)/ Петро Панасович Шляхтун. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.
12. Юнг К.Г. Аналитическая психология (Analytischen

Psychologie.)/ К.Г. Юнг Аналитическая психология; . – СПб.: МЦНК и Т «Кентавр»: Ин-т личности: ИЧП «Палантир», 1994. – 136 с.

13. Харламенкова Н.Е. Самоутверждение подростка/ Н.Е.Харламенкова. – М.: Институт психологии РАН. – 2004. – 296с.

The article is dedicated to specification of content of conception “identity sovereign” and its place among identical meanings that are used by modern psychology.

Key words: identity (psychological) sovereign,

Отримано 30.03.2009

УДК 005.32:378(477)

О.С. Толков

ОСОБЛИВОСТІ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У ПЕРІОД ЗМІН

У статті розкрито особливості забезпечення конкурентоспроможності вищих навчальних закладів в умовах інноваційних змін. Охарактеризовано систему дій щодо посилення конкурентоспроможності освітніх організацій. Виокремлено стратегічний та тактичний напрями покращання конкурентоспроможності вищої школи.

Ключові слова: вищі навчальні заклади, конкурентоспроможність, інноваційні зміни.

В статье раскрыты особенности обеспечения конкурентности высших учебных заведений в условиях инновационных изменений. Охарактеризована система действий относительно усиления конкурентоспособности образовательных организаций. Выделены стратегическое и тактическое направления улучшения конкурентоспособности высшей школы.

Ключевые слова: высшие учебные заведения, конкурентоспособность, инновационные изменения.

У наш час характерними рисами функціонування освітніх